

Joanna Szerszunowicz
Uniwersytet w Białymstoku
j.szerszunowicz@uwb.edu.pl
ORCID: 0000-0001-6197-5643

Ivana Vidović Bolt
Uniwersytet Zagrzebski
ividovic@ffzg.hr
ORCID: 0000-0002-8054-247X

Konwencjonalne peryfrazy zastępujące antroponimy w ujęciu kontrastywnym (na przykładzie polskich wyrażen omownych i ich chorwackich odpowiedników)*

ABSTRACT: Szerszunowicz Joanna, Vidović Bolt Ivana, *Konwencjonalne peryfrazy zastępujące antroponimy w ujęciu kontrastywnym (na przykładzie polskich wyrażen omownych i ich chorwackich odpowiedników)* (Conventional Periphrases of Anthroponyms from a Contrastive Perspective [on the Example of Polish Periphrastic Expressions and Their Croatian Equivalents]). "Poznańskie Studia Slawistyczne" 15. Poznań 2018. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, Adam Mickiewicz University, pp. 287–304, ISSN 2084-3011.

The focal issue of the present paper is the conventional periphrasis as an object of contrastive research. Such expressions may have different cross-linguistic equivalents, including full, partial, parallel and zero counterparts. The present paper aims to discuss Polish periphrastic expressions and their Croatian equivalents in order to determine and analyze the relations between the units in question. The Polish units (165) are lexicographically attested, while their Croatian counterparts have been determined on the basis of dictionaries, corpora and interviews with native speakers of the Croatian language. The conventional periphrasis have not been researched from this perspective and the results may be useful for Polish-Croatian lexicography. The study shows that zero equivalents constitute the biggest group (91), followed by full equivalents (61) with significantly less numerous groups of partial and parallel counterparts (respectively: 5 and 8).

KEYWORDS: contrastive analysis; figurative language; periphrasis; phraseology; reproducibility

*Praca naukowa finansowana ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dotacji na utrzymanie potencjału badawczego przyznanej Wydziałowi Filologicznemu Uniwersytetu w Białymstoku. Niniejszy artykuł został dofinansowany przez Chorwacką Fundację Naukową w obrębie projektu *Komparatywno-slawistyczne językowo-kulturalne tematy* (KOMPAS) [2131].

1. Wstęp

Nazwy występujące w danym języku mogą być zastępowane wyrażeniami omownymi, zazwyczaj wielowyrazowymi, używanymi w celu ozdobienia lub złagodzenia wypowiedzi, czyli peryfrazami. Mogą one pojawić się zamiast rozmaitych wyrazów, na przykład rzeczowników (*samochód – cztery kółka*), czasowników (*umrzeć – przenieść się do wieczności*), przymiotników (*niezdolny – zdolny inaczej*), przysłówków (*nago – w stroju Adama*).

Peryfrazy mogą być tworzone ad hoc: pojawiają się w rozmaitych tekstach, na przykład literackich, tak jak Mickiewiczowskie określenie herbaty z *chińskich ziół ciągnięte treści*, czy publicystycznych, w których ośrodkami peryfraz bywają często takie wyrazy jak *król, baron, ojciec, matka* (SP, 6). Omawiane jednostki wielowyrazowe mogą być również ustabilizowane w języku, wchodząc w skład jego leksykonu, na przykład: pol. *szara eminencja*, chorw. *siva eminencija* – ojciec Joseph, właściwe nazwisko: François Joseph Le Clerc du Tremblay (SP, 240).

Wyrażenia omowne były przedmiotem wielu badań językoznawczych (Głowiński, 1972; Anusiewicz, 1978; Bańko, 2002; Bagić 2010; Grgić, Nikolić, 2011), ze szczególnym uwzględnieniem użycia peryfraz w literaturze (Loewe, 2000; Białoskórska, 2002; Machnicka, 2011; Rychter, 2016) oraz w mediach (Kniaginina 1963; Cockiewicz, 2000; Loewe 2010; Burska, 2017). Do tej pory znacznie mniej uwagi poświęcano temu zjawisku w ujęciu kontrastywnym: w tym obszarze na uwagę zasługuje praca Ewy Straś (2001), która zanalizowała peryfrazy w środkach masowego przekazu na materiale prasy polskiej i rosyjskiej, oraz artykuł Marty Czyżewskiej (2006) poświęcony wyrażeniom omownym z nazwami barw w językach niemieckim i polskim.

W perspektywie międzyjęzykowej interesującą grupę peryfraz tworzą skonwencjonalizowane jednostki zastępujące nazwy własne. Omawiane wyrażenia często zastępują nomina propria, które w wielu przypadkach mają silne osadzenie kulturowe: są używane zamiast nazw ważnych miejsc lub znanych osób, na przykład polityków, sportowców czy muzyków. Nasuwa się więc pytanie, jak kształtuje się relacja ekwiwalencji peryfraz zastępujących wyrażenia należące do tej grupy. Można założyć, że wystąpią rozmaite relacje ekwiwalencji między jednostkami polskimi a ich

chorwackimi odpowiednikami: od pełnej zgodności jednostek w obu językach do braku skonwencjonalizowanego połączenia korespondującego z polską peryfrazą w języku docelowym.

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie ekwiwalencji peryfraz używanych zamiast nazw własnych na przykładzie polskich konwencjonalnych określeń peryfrastycznych zastępujących nazwy osób w porównaniu z językiem chorwackim. Do tej pory jednostki te nie były badane pod kątem korespondencji międzyjęzykowej. Wyniki analizy posłużą do opracowania typologii chorwackich ekwiwalentów polskich peryfraz zastępujących antroponimy. Badanie pozwoli określić, jaka jest dystrybucja poszczególnych rodzajów międzyjęzykowych ekwiwalentów analizowanych związków.

Materiał badawczy stanowią polskie jednostki wyekscerpowane ze *Słownika peryfraz, czyli wyrażen omownych* Mirosława Bańki (SP), dla których dobrano chorwackie odpowiedniki ustalone na podstawie dostępnych źródeł (RSF) oraz wywiadów przeprowadzonych z rodzimymi użytkownikami języka chorwackiego¹. Jeśli polskiej jednostce nie przyporządkowano odpowiednika poświadczonego w opracowaniach leksyko-graficznych, dobierano go w wyniku konsultacji i weryfikowano za pomocą kwerendy korpusu (hrWaC) oraz źródeł internetowych przy użyciu narzędzia WebCorp. Dobór procedury uwarunkowany był brakiem słownika peryfraz chorwackich oraz nieobecnością wielu jednostek w chorwackich słownikach jednojęzycznych i wielojęzycznych.

2. Konwencjonalna peryfraza jako odtwarzalna jednostka języka

Termin *peryfraza* pochodzi od greckiego słowa *períphrasis* (OCEL, 681). Peryfraza polega na zastąpieniu jakiejś nazwy bardziej rozbudowanym określeniem (STL, 351; CODLT, 165)². Przykładowo, peryfra-

¹W konsultacjach, które odbyły się w 2018 r., brali udział językoznawcy i studenci z Uniwersytetu Zagrzebskiego.

²W tym miejscu należy również wspomnieć o terminie *antonomazja*, który używany jest jako nazwa określenia używanego zamiast nazwy własnej lub nazwy znanej osoby użytej do nazwania kogoś innego z powodu wspólnej cechy. Antonomazją może być pojedynczy wyraz

za może opisywać osobę poprzez odwołanie do miejsca, z którego ona pochodzi – tak jest w przypadku nazwy omownej chorwackiego boksera Željka Mavrovicia – *šaka sa Srednjaka* (pol. ręka ze Srednjaka³) czy określenia Iva Karlovicia, tenisisty chorwackiego z Zagrzebia, z dzielnicy Šalata – *div sa Šalate* (dosł. olbrzym z Šalaty). Stosowanie wyrażen omownych pozwala na wzbogacenie wypowiedzi poprzez nadanie stylowi ozdobności i oryginalności. Ponadto mogą one służyć eufemizacji: dzięki ich użyciu można w delikatniejszy sposób nazwać osobę, rzecz czy zjawisko (SP, 5).

Jak już wspomniano, peryfrazą używana jest często w tekstach artystycznych: dla niektórych stylów, tak jak w przypadku polskiego oświecenia, była „kluczowym chwytem wyróżniającym mowę artystycznie kształtowaną” (STL, 351). Jej występowanie nie ogranicza się jednak do literatury, powszechnie stosowana jest ona również w stylu publicystycznym. Wyrażenia omowne pozwalają na przekazywanie ocen i kształtowanie nastawień do nazywanego desygnatu⁴.

Niektóre peryfrazy mogą wejść na stałe do leksykonu danego języka, powiększając jego zasób. Stają się jednostkami nominacji wtórnej, podobnie jak wiele klasycznych frazeologizmów. Takie ujęcie omawianego zjawiska wpisuje się w koncepcję jednostek odtwarzalnych Wojciecha Chlebdy (2003)⁵. Niewątpliwie koncepcja reproduktów jest w tym przypadku przydatna: przyjęcie kryterium odtwarzalności pozwala włączyć do kanonu stałych połączeń wyrazowych również ustabilizowane w języku wielowyrazowe określenia zastępujące nazwy własne⁶.

(ang. *the Bard* – William Shakespeare) lub połączenie wyrazowe (pol. *lis pustyni* [SP, 118], chorw. *pustinjska lisica* – feldmarszałek Erwin Rommel). O antonomazji w języku chorwackim więcej cf. Bagić (2010), RSF, Grgić, Nikolić (2011).

³Dzielnica Zagrzebia, w której mieszkał słynny bokser chorwacki.

⁴Tę funkcję peryfrazy wykorzystywano również w nowomowie: na przykład w polszczyźnie tego okresu kryzys nazywany był *przejściowymi trudnościami gospodarczymi*, a w języku chorwackim każdy problem przedstawiany jako *wyzwanie* (chorw. *izazov*).

⁵O ile peryfrazy stanowiące zastępcze określenie wyrazów pospolitych zazwyczaj są włączane do zasobów frazeologicznych, co znajduje poświadczenie w opisie leksykograficznym (Szerszunowicz, 2016a), o tyle należy zaznaczyć, że w dalszym ciągu jednym z dyskusyjnych problemów pozostaje włączenie do frazeologii nazw metaforycznych typu *Czarny Ląd* czy *Nowy Świat*, na co zwraca uwagę Czesław Lachur (2004, 223).

⁶Mają one rozmaite motywacje, podobnie jak inne odtwarzalne związki wyrazowe (cf. Szczęk, 2010), często ujmują metaforycznie pewne spostrzeżenia dotyczące danych osób,

W zasobie jednostek odtwarzalnych obecne są także peryfrazy utworzone według schematów leksykalno-składniowych (Szerszunowicz, 2012). Jednym z modeli jest konstrukcja PERŁA + TOPONIM_{GEN.}, według którego utworzono następujące peryfrazy: *perła Adriatyku*, chorw. *biser Jadrana* – Dubrownik lub Wenecja (SP, 181)⁷, *perła Bałtyku* – Jurata lub Sopot (SP, 181–182), *perła polskiego renesansu* – Zamość, zamek w Krasicy, Kazimierz Dolny (SP, 183–184)⁸.

Dana peryfraza może być używana do nazwania więcej niż jednego obiektu, na przykład wyrażenie *król tenorów*, mające w języku chorwackim odpowiednik *kralj tenora*, to przydomek kilku sławnych śpiewaków operowych, m.in. Enrica Caruso, Luciana Pavarottiego i Plácida Dominga (SP, 100). Należy dodać, że w poszczególnych przypadkach wyrażenia peryfrastyczne mogą różnić się zabarwieniem stylistycznym. Na przykład peryfraza *mały kapral* ma charakter neutralny, jeśli jest użyta w odniesieniu do Napoleona Bonapartego, ironiczny zaś – gdy opisuje Lecha Wałęsę (SP, 123).

Oprócz nazywania konkretnych obiektów peryfrazy mogą służyć do przekazywania określonego znaczenia w celu nazwania innych osób mających dane cechy lub przejawiających charakterystyczne zachowania. Przykładowo, peryfrastyczne określenie Margaret Thatcher – *żelazna dama*⁹, które było potem okazjonalnie wykorzystywane w mówieniu o innych kobietach (SP, 288), nawiązuje do jej charakteru i sposobu postępowania¹⁰. Użycie tego określenia w stosunku do danej kobiety wskazuje na fakt posiadania przez nią cech podobnych do tych, które przypisywano Thatcher.

miejsc i innych obiektów w sposób oryginalny, wymagający od autora peryfrazy dużej kreatywności językowej.

⁷ W języku chorwackim *biser Jadrana* używany jest wyłącznie zamiast nazwy *Dubrownik*.

⁸ Innym przykładem jest schemat OGRÓD + TOPONIM_{GEN.}: pol. *ogród Anglii* – Kent, *ogród Danii* – Fionia, *ogród Europy* – Włochy, *ogród Francji* – Turenia, *ogród Hiszpanii* – Andaluzja, *ogród Szwajcarii* – Valais, *ogród Włoch* – Sycylia (SP, 160–161).

⁹ W języku chorwackim występują dwa ekwiwalenty peryfrazy *żelazna dama*, które mają formy wariantywne z komponentem *lady*: *željezna dama/željezna lady* (dosł. żelazna dama/żelazna lady) i *čelična dama/čelična lady* (dosł. stalowa dama/stalowa lady).

¹⁰ Niektóre jednostki mogą zastępować zarówno antropimimy, jak i toponimy: polskie wyrażenie *żandarm Europy* to określenie kanclerza Klemensa Metternicha i cara Mikołaja I, które w określonych kontekstach bywa używane w zastępstwie nazw *Austria* i *Rosja* (SP, 288).

3. Analiza polskich konwencjonalnych peryfraz zastępujących nazwy osobowe i ich chorwackich odpowiedników

W ujęciu kontrastywnym konwencjonalne peryfrazy zastępujące nazwy osobowe stanowią interesującą grupę jednostek z powodu swojej specyfiki językowej i kulturowego osadzenia. Na uwagę zasługują modele formalno-leksykalne, według których tworzone są peryfrazy w danym języku: badanie ustabilizowanych w języku konstrukcji omownych pozwala na wskazanie schematów, które są wykorzystywane do tworzenia tego rodzaju nazw (cf. Szerszunowicz, 2012).

Zestawienie wyników badań dla dwóch lub większej liczby języków umożliwi stwierdzenie, ile spośród modeli jest wspólnych dla porównywanych języków, a ile występuje wyłącznie w jednym z nich. Konstrukcje tworzone według modeli tożsamy dla dwóch języków mogą, ale nie muszą, być tożsame dla wszystkich zestawianych języków. Można założyć, że w grupie jednostek utworzonych według wspólnego dla dwóch języków modelu znajdują się i odpowiedniki quasi-absolutne, i zerowe.

W pierwszej części analizy zostaną omówione modele, w drugiej zaś – przedstawione będą wyniki analizy ekwiwalencji polskich skonwencjonalizowanych peryfraz, które mają poświadczenie leksykograficzne, i ich chorwackich odpowiedników. Jak sygnalizowano wcześniej, większość badanych jednostek stanowią związki nieuwzględniane w polsko-chorwackich opracowaniach leksykograficznych, dlatego odpowiedniki chorwackie zostały dobrane na podstawie analizy chorwackich jednojęzycznych opracowań słownikowych, analizy dostępnej literatury przedmiotu, kwerendy korpusowej i konsultacji z rodzimymi użytkownikami języka chorwackiego.

3.1. Modele formalno-leksykalne w perspektywie kontrastywnej

W badanym materiale wystąpiły produktywne modele formalno-semantyczne, według których tworzone są rozmaite peryfrazy. W perspektywie międzyjęzykowej mamy do czynienia z trzema sytuacjami: tożsamy model istnieje i służy do tworzenia związków w obu językach, tj. polskim i chorwackim, występuje tylko w polszczyźnie, funkcjonuje wyłącznie

w języku chorwackim. Z powodu kierunkowości analizy, w której językiem wyjściowym jest polski, omówione i zegzemplifikowane zostaną wyłącznie dwie pierwsze¹¹.

3.1.1. Modele występujące w języku polskim i chorwackim

Analiza zebranego materiału pozwoliła na wskazanie modeli formalno-semantycznych, które służą do tworzenia wyrażeń peryfrastycznych zastępujących nazwy własne osobowe. Do produktywnych modeli należy zaliczyć schemat OJCIEC + RZECZOWNIK_{GEN}/OTAC + RZECZOWNIK_{GEN}, według którego w obu językach tworzone są liczne wyrażenia omowne. Poświadczają to przykłady międzyjęzykowych korespondencji: pol. *ojciec komedii* (SP, 163), chorw. *otac komedije* – Arystofanes¹²; pol. *ojciec poezji angielskiej* (SP, 164), chorw. *otac engleske poezije* – Geoffrey Chaucer; pol. *ojciec medycyny* (SP, 163), chorw. *otac medicine* – Hipokrates.

W obu językach związki zbudowane według tego schematu opisują twórców, którym przypisuje się kluczową rolę w zapoczątkowaniu literatur narodowych. W skład peryfraz wchodzi adiektywne składniki leksykalne *polski* i *hrvatski*: pol. *ojciec literatury polskiej* (SP, 163)¹³, chorw. *otac hrvatske književnosti*: ojciec literatury polskiej to Mikołaj Rej, a ojcem literatury chorwackiej jest Marko Marulić¹⁴.

Drugim modelem zasługującym na uwagę jest schemat KRÓL + RZECZOWNIK_{GEN}/KRALJ + RZECZOWNIK_{GEN}. W obu językach tworzone są według niego peryfrazy o charakterze ewaluacyjnym. Przekazują one silnie pozytywną ocenę, której wykładnikiem jest komponent *król*, przywołujący jednoznacznie pozytywne konotacje, co ilustrują następujące

¹¹ Schematy formalno-leksykalne funkcjonujące w języku chorwackim, a niewystępujące w polszczyźnie zostaną omówione w osobnym artykule, w którym zostaną przedstawione wyniki analizy o odwrotnej kierunkowości, tj. badania ekwiwalencji chorwackich związków peryfrastycznych w języku polskim.

¹² Wyrażenie to nazwa peryfrastyczna Arystofanesa, ale w języku chorwackim często używa się peryfrazy *otac komedije* w odniesieniu do Plauta.

¹³ Poświadczenie ma również postać wariantywna *ojciec poezji polskiej* (SP, 163).

¹⁴ Warto nadmienić, że z 14 przykładów umieszczonych w słowniku M. Bańki (SP) tylko 3 polskim jednostkom nie przyporządkowano peryfrastycznych ekwiwalentów – brak korespondencji w języku chorwackim występuje w przypadkach, kiedy nazwy odnoszą się do Polaków.

peryfrazy pol. *król jazzu* (SP, 96), chorw. *kralj džeza* – Louis Armstrong; pol. *król futbolu* (SP, 96), chorw. *kralj nogometa* – Pele; pol. *król rock and rolla* (SP, 98–99), chorw. *kralj rock and rolla* – Elvis Presley; pol. *król walca* (SP, 100), chorw. *kralj valcera* – Johann Strauss młodszy¹⁵.

Schemat ten występuje również w wariancie z komponentem w formie żeńskiej, tj. *królowa/kraljica*. Podobnie jak w przypadku leksemów *król/kralj*, nazwa ta ma duży ładunek aksjologiczny i przekazuje silnie dodatnie wartościowanie. Schemat KRÓLOWA + RZECZOWNIK_{GEN.}/KRALJICA + RZECZOWNIK_{GEN.} realizowany jest przez takie jednostki, jak: pol. *królowa zbrodni* (SP, 108), chorw. *kraljica krimića* – Agatha Christie; pol. *Królowa Niebios* (SP, 106), chorw. *Kraljica neba* – Walentyna Tierszko-wa; Maria, Matka Boska; Hera/Junona.

Wspólny obu językom jest również model APOSTOŁ + RZECZOWNIK_{GEN.}/APOSTOŁ + RZECZOWNIK_{GEN.}, osadzony kulturowo w religii chrześcijańskiej. Przykładami związków utworzonych według tego schematu są między innymi: pol. *Apostoł Anglii* (SP, 17), chorw. *Apostoł Engleske* – św. Augustyn z Canterbury; pol. *Apostoł Irlandii* (SP, 17), chorw. *apostol Irske* – św. Patryk; pol. *Apostolka Miłosierdzia Bożego* (SP, 18), chorw. *svetica Božjeg milosrđa* – siostra Faustyna Kowalska; pol. *apostołowie Słowian/bracia soluńscy* (SP, 18), chorw. *apostoli Slavena i su-zaštitnici Europe/Solunska braća/ Slavenski apostoli/Slavenski misionari* – Cyryl i Metody. Liczne podobieństwa w realizacji omawianego modelu wynikają ze wspólnego dziedzictwa kulturowego, a w szczególności ze znaczenia chrześcijaństwa w obu wspólnotach językowych.

Poświadczenia w obu językach mają również realizacje modelu BOSKI/BOSKA + NAZWA_{NOM.}/ BOŽANSTVEN/BOŽANSTVENA + NAZWA_{NOM.}: pol. *boska Greta* (SP, 30), chorw. *božanstvena Greta* – Greta Garbo; pol. *boska Sara* (SP, 30), chorw. *božanstvena Sarah* – Sarah Bernhardt. W przypadku schematu MATKA + RZECZOWNIK_{GEN.} ma on poświadczenie w obu językach, przy czym realizacje modelu nie pokrywają się. W polszczyźnie używana jest peryfrazą *matka królów* – nazwa

¹⁵Wśród 14 przykładów utworzonych według schematu KRÓL + RZECZOWNIK_{GEN.} peryfrastycznych odpowiedników nie ma tylko 5 jednostek: *król chłopów* (SP, 96) – Kazimierz Wielki, *król przewodników tatrzańskich* (SP, 97-98) – Klimek (właściwie Klemens) Bachleđa, *król Staś* (SP, 99) – Stanisław August Poniatowski, *król życia/król paradoksów* (SP, 101) – Oskar Wilde.

omowna Elżbiety Rakuszanki, polskiej królowej, żony Kazimierza Jagiellończyka. Wystąpił również wariant z komponentem *mama* – *mama Barbie* (SP, 124–125) używany do nazwania Ruth Handler. Z kolei w języku chorwackim mianem *matki miłości* określa się matkę Teresę z Kalkuty.

W przypadku niektórych modeli trudno jest ocenić, czy mamy do czynienia z modelem wspólnym obu językom, czy raczej z modelem w jednym z nich, a realizacją o tożsamym schemacie formalnym, która ma charakter jednostkowy, w drugim. Przykładowo, model KRWAŹY/KRWAWA + NAZWA WŁASNA/APELATYWNA_{NOM.} potwierdzony jest w obu językach: według niego utworzono polskie wyrażenie *Krwawa Mary* (SP, 109) i chorwacką peryfrazę *krvava Mary/Meri*, które są omownymi nazwami Marii Tudor. W języku polskim obecne są również inne jednostki realizujące ten schemat: *krwawa księżna* i *krwawa grafini* (SP, 108–109) – Elżbieta Batory, *krwawy Feliks* (SP, 109) – Feliks Dzierżyński¹⁶. Podobnie jest w przypadku modelu KSIĄŻĘ + RZECZOWNIK_{GEN./ANTROPONIM_{NOM.}/ Z TOPONIM_{GEN.}, który realizują cztery peryfrazy w języku polskim: *książę matematyków* (SP, 111) – Karol Gauss; *Księżę Apostołów* (SP, 110) – św. Piotr; *książę Pepi* (SP, 111) – książę Józef Poniatowski i *książę z Maison-Laffitte* (SP, 112) – Jerzy Giedroyc. W języku chorwackim ekwiwalenty absolutne mają tylko dwie pierwsze, tj. *kralj matematike* i *kralj apostola*.}

3.1.2. Modele występujące wyłącznie w języku polskim

Inne schematy, których występowanie ogranicza się do języka polskiego, to MISTRZ/MĘDRZEC Z + TOPONIM_{GEN.} i MISTRZ + RZECZOWNIK_{GEN.}. Realizują go takie jednostki, jak: *mędrzec z Jasnej Polany* – Lew Tołstoj (SP, 128), *mistrz ze Stratfordu* – Wiliam Szekspir (SP, 139), *mistrz dobrego smaku* – Petroniusz (SP, 137-138), *mistrz suspensu* – Alfred Hitchcock (SP, 138). Podobnie jest w przypadku konstrukcji WIELKI/WIELKA + RZECZOWNIK_{NOM.}: *Wielki Elektor* – Fryderyk Wilhelm (SP, 259), *Wielki Elektryk* – Lech Wałęsa (SP, 259)¹⁷, *wielki kochanek* – Ru-

¹⁶ W polszczyźnie funkcjonuje również inna peryfrastyczna nazwa Feliksa Dzierżyńskiego – *żelazny Feliks* (SP, 109).

¹⁷ Inna peryfraza używana zamiast nazwy *Lech Wałęsa* to wyrażenie *zwyczajny obywatel* (SP, 259).

dolf Valentino (SP, 260), *wielki kpiarz* – George Baernard Shaw (SP, 260), *Wielki Starzec* – William Edward Gladstone (SP, 261).

Na szczególną uwagę zasługuje schemat POLSKI/POLSKA + ANTROPONIM_{NOM.}, który jest interesujący z jednej strony z powodu elementu polskości – odsyła do osób znanych w Polsce, z drugiej z racji swoistej intertekstualności przytoczonych nazw – odwołujący się do wiedzy interlokutora wykraczającej poza realia narodowe. Ilustrują to na przykład następujące peryfrazy: *polska Duse* – Irena Eichlerówna (SP, 1970), *polska Marilyn Monroe* – Kalina Jędrusik, Katarzyna Figura (SP, 197), *polski James Dean* – Zbigniew Cybulski (SP, 199), *polski Pinochet* – Wojciech Jaruzelski (SP, 201), *polski Praksyteles* – Jan Michałowski z Urzędowa (SP, 201), *polski Verne* – Władysław Umiński (SP, 201).

W perspektywie polsko-chorwackiej do modeli lakunarnych należy również schemat ŚLĄSKI/ŚLĄSKA + ANTROPONIM_{NOM.}. W badanym materiale wystąpiły trzy peryfrazy utworzone według niego, mianowicie: *śląski Homer* – Norbert Bonczyk (SP, 242), *śląski Rej* – Adam Gdaczusz (SP, 241), *śląski Wernyhora* – Wawrzyniec Hajda (SP, 243). W podanych przykładach występują zarówno nazwy własne osadzone w kulturze polskiej (*Rej, Wernyhora*), jak i światowej (*Homer*).

3.2. Analiza peryfraz polskich i ich chorwackich ekwiwalentów

Ekwiwalencja międzyjęzykowa to jedno z kluczowych pojęć we współczesnych badaniach kontrastywnych. Zjawisko ekwiwalencji jest różnie rozumiane przez poszczególnych badaczy, a w niektórych ujęciach kwestionuje się jej istnienie, postrzegając ją jako stan idealny, a nie realny. Dla dalszych rozważań istotne jest rozróżnienie dwóch rodzajów ekwiwalencji, mianowicie przekładowej i systemowej (Dobrovol'skij, 2011, 7–10).

Pierwszy z nich zakłada istnienie korespondencji elementu języka wyjściowego w tłumaczonym tekście. Oznacza to, że ekwiwalent danego elementu oryginału może mieć wiele odpowiedników, spośród których tłumacz wybiera jeden, jego zdaniem najlepiej oddający intencję autora oryginału. Bywa, że dany element zostaje pominięty w tłumaczeniu, ponieważ ekwiwalencja zostaje zachowana w inny sposób, na przykład poprzez zastosowanie kompensacji.

Na poziomie systemowym ekwiwalentem jest najbliższy obcojęzyczny odpowiednik jednostki języka wyjściowego. Skonwencjonalizowane wyrażenia peryfrastyczne mają kilka typów ekwiwalentów, które odpowiadają klasom wyróżnionym przez Dobrovól'skiego (2011) w opisie kontrastywnym idiomów. Klasyfikacja ta obejmuje cztery typy odpowiedników: absolutne, częściowe, paralelne, zerowe.

3.2.1. Ekwiwalenty absolutne

Pierwszą grupę tworzą odpowiedniki absolutne, czyli jednostki języka wyjściowego i języka docelowego o identycznym znaczeniu i tożsamym składzie leksykalnym oraz zbieżnej konstrukcji składniowej. Ich pozostałe parametry, m.in. zabarwienie stylistyczne i frekwencja, powinny również wykazywać duże podobieństwo.

Przykładami takich jednostek są: pol. *Żelazna Dama*, chorw. *Željezna Dama* – Margaret Thatcher; pol. *Dziewica Orleańska*, chorw. *Djeвица Orleanska* – Joanna D'Arc. W nowszych opracowaniach do opisywania omawianego rodzaju ekwiwalentów proponuje się używanie terminu *quasi-ekwiwalenty*, ponieważ można przyjąć założenie, że pełna zgodność wszystkich parametrów jednostek języka wyjściowego i docelowego jest stanem nierzezywistym (Fiedler, 2007; Szerszunowicz, 2009). Wśród badanych jednostek występują zapożyczenia: na przykład angielskie wyrażenie *First Lady* zostało zapożyczone w postaci kalki w obu językach: pol. *pierwsza dama*, chorw. *prva dama*. Wyrażenie to zastępuje antroponim stanowiący nazwę żony prezydenta sprawującego rządu w danym czasie albo pani prezydent, która piastuje ten urząd w danym momencie. Jednostka ta należy do grupy wyrażzeń, których znaczenie aktualizuje się w danym kontekście. Jako że zastępuje antroponim, została włączona do materiału badawczego.

Wśród odpowiedników absolutnych występują licznie nazwy, które mają status internacjonalizmów, na przykład: pol. *anioł śmierci* (SP, 16), chorw. *anđeo smrti*, ang. *Angel of Death* – Józef Mengele; pol. *Krwawa Mary* (SP, 109), chorw. *krvava Mary/Meri*, ang. *Bloody Mary* – Maria Tudor; pol. *królowa ludzkich serc*, chorw. *kraljica ljudskih srca*, ang. *Queen of Peopl's Hearts* – lady Diana Spencer; *Czarny Książę* (SP, 46) chorw. *Crni Princ*, ang. *Black Prince* – Edward z Woodstock; pol. *Król Słońce* (SP, 99), chorw. *kralj sunce*, ang. *Sun King*, fr. *Roi Solei* – Ludwik XIV.

Wiele z tych jednostek to peryfrastyczne nazwy osób znanych, władców i przywódców (pol. *Lew Północy* [SP, 117], chorw. *lav sa sjevera* – Gustaw II Adolf), uczestników wydarzeń historycznych o doniosłym znaczeniu (pol. *kulawy diabeł/złośliwy karzeł* [SP, 113], chorw. *šepav, šepavi/otrovni patuljak* – Joseph Goebbels), wybitnych uczonych (pol. *książę matematyków* [SP, 111], chorw. *kralj matematike* – Karol Gauss), mistrzów sportu (*król futbolu* [SP, 96], chorw. *kralj nogometa* – Pele) czy utalentowanych artystów (pol. *król swingu* [SP, 99], chorw. *kralj swinga* – Benny Goodman).

W omawianej grupie występują również nazwy osób, które zasłynęły z powodu jakiś zachowań, które przykuły uwagę ludzi nie tylko w danym kraju, ale i poza jego granicami – tak jak było w przypadku Evy Duarte de Peron znanej z dobroci, która motywowała jej określenia peryfrastyczne: pol. *Madonna nędzarzy/Madonna slamsów* [SP, 121], chorw. *zaštitnica siromašnih*.

3.2.2. Ekwiwalenty częściowe

Drugą grupę stanowią odpowiedniki częściowe, czyli jednostki wykazujące drobne rozbieżności w zakresie składu leksykalnego i struktury składniowej¹⁸. Najczęściej dochodzi w nich do wymian synonimicznych komponentów oraz rozbieżności gramatycznych uwarunkowanych specyfiką porównywanych języków. Należy podkreślić, że nie mogą one nie wpływać na obrazowanie – metaforyka mimo zmian powinna pozostać tożsama dla obu porównywanych związków (cf. Szerszunowicz, 2010).

W badanym materiale odnotowano 5 jednostek ekwiwalentów częściowych. Jednym z nich jest peryfrazą *ojciec Indian* (SP, 163), wyrażenie omowne zastępujące imię i nazwisko Bartholomé de las Casas. Hiszpański dominikanin i misjonarz, jeden z nielicznych obrońców Indian przed nadżyciami europejskich kolonizatorów, określany jest w języku chorwackim mianem *zaštitnik Indijanaca*, które w dosłownym tłumaczeniu brzmi *patron Indian*. W analizowanej parze wyrażenia substytucji ulega komponent apelatywny: *ojciec* – *zaštitnik* (patron).

¹⁸ Omawiane zjawisko doskonale ilustrują jednostki peryfrastyczne używane zamiast nazwy *Afryka*: pol. *Czarny Ląd*, ang. *Dark Continent*, chorw. *Crni Kontinent*.

Inne przykłady odpowiedników częściowych to: pol. *śmiejący się filozof* (SP, 243), chorw. *filozof koji se smije* – Demokryt z Abdery; *ojciec narodów* (SP, 164), chorw. *otac nacije* (dosł. ojciec narodu – drugi rzeczownik występuje w liczbie pojedynczej, a nie mnogiej) – Józef Stalin¹⁹; pol. *wielki kochanek* (SP, 260), chorw. *latino ljubavnik* (dosł. latynoski kochanek)/*mračni ljubavnik* (dosł. ciemny kochanek) – Rudolf Valentino.

3.2.3. Ekwiwalenty paralelne

Kolejny rodzaj międzyjęzykowych odpowiedników wyrażenia peryfrastycznych to ekwiwalenty paralelne, tj. obcojęzyczne peryfrazy, które są tożsame semantycznie, ale różnią się składem komponentów i strukturą. W badanym materiale grupa odpowiedników paralelnych składa się z 8 jednostek. Jedną z nich jest peryfrastyczne określenie zespołu The Beatles, które istnieje zarówno w polszczyźnie, jak i w języku chorwackim, przy czym porównywane związki różnią się strukturą i składem leksykalnym, a więc odwołują się do innych wyobrażeń. Wspólny element obu jednostek stanowi odniesienie do rodzinnego miasta muzyków. Polska peryfraza *chłopcy z Liverpoolu* nawiązuje do młodego wieku muzyków, a chorwacka – do ich wyglądu, precyzyjnie ujmując, do fryzur, określając zespół jako *rozczochranych z Liverpoolu* (chorw. *čupavci iz Liverpoola*).

Inne przykłady odpowiedników paralelnych stanowią następujące pary wyrażenia: *Ariosto Północy* (SP, 18), chorw. *otac povijesnog romana* (dosł. ojciec powieści historycznej) – Walter Scott; *Biedaczyna z Asyżu* (SP, 26), chorw. *prijatelj Božjih stvorova* (dosł. przyjaciel bożych stworzeń) – św. Franciszek; pol. *król zimowy*, chorw. *kralj Ujedinjenoga Kraljevstva* (dosł. król Wielkiej Brytanii) – Fryderyk V; *królowa zbrodni*, chorw. *kraljica krimića* (dosł. królowa powieści kryminalnych) – Agata Christie; pol. *mistrz ze Stratfordu* (SP, 139), chorw. *majstor svjetske drame* (dosł. mistrz dramatu światowego) – Wiliam Szekspir; *patron spraw niemożliwych* (SP, 180), chorw. *pomoćnik u beznadnim slučajejvima* (dosł. pomocnik w beznadziejnych przypadkach) – św. Juda Tadeusz.

Szczególne relacje zachodzi między polską peryfrazą *doktor seraficzny* – określeniem św. Bonawentury (SP, 58) – a jego odpowiednikiem

¹⁹ Drugą peryfrazą opisującą tę postać jest wyrażenie *słońce narodów* (SP, 164).

używany w języku chorwackim. Jest nim bowiem łacińskie wyrażenie *Doctor Angelicus*, które z powodu swojej obcości wyróżnia się wśród innych peryfraz swoistą scjentyzacją. Należy jednak przyznać, że przymiotnik *seraficzny* również należy do warstwy leksyki książkowej w polskim zasobie słownictwa. W przynajmniej pewnym stopniu nacechowanie komponentów zbliża te dwie jednostki w aspekcie ich wartości stylistycznej.

3.2.4. Ekwiwalenty zerowe

Ostatnią grupę stanowią ekwiwalenty zerowe definiowane jako odpowiedniki niebędące jednostkami odtwarzalnymi, a więc pojedyncze słowa lub luźne kombinacje wyrazowe przekazujące to samo znaczenie co wielowrazowa jednostka języka wyjściowego (cf. Szerszunowicz, 2016b). Do tej grupy należy aż 91 jednostek o silnym osadzeniu w kulturze wyjściowej, które tworzą luki referencyjne: użytkownicy języka docelowego mogą nie znać nazw zastępowanych przez dane peryfrazy, na przykład polska peryfraza *dziewica bohater* zastępuje imię i nazwisko Emilii Plater znanej Polakom, a – jak można przyjąć – nieznaną Chorwatom.

Do lakunarnych, tj. bezekwiwalentnych, jednostek referencyjnych należą takie wyrażenia jak: *bard opozycji* – Jacek Kaczmarski (SP, 20), *Batman z Wisły* – Adam Małysz (SP, 21), *błękitny generał* – generał Józef Haller (SP, 29), *czarny anioł polskiej piosenki* – Ewa Demarczyk (SP, 45), *czarodziej ringu* – Leszek Drogosz (SP, 47), *człowiek, który zatrzymał Anglię* – Jan Tomaszewski (SP, 48–49), *generał Zomoza* – generał Wojciech Jaruzelski (SP, 70). W niej również znajdują się realizacje wspomnianego schematu z komponentem adiektywnym *polski/polska*: *polski Arystydes* – Stanisław Małachowski (SP, 98), *polski Elsevier* – Jerzy Förster (SP, 99), *polski Horacy* – Maciej Kazimierz Sarbiewski (SP, 199)²⁰.

Drugi typ to luki językowe, które powstają w sytuacji, kiedy w języku docelowym nie występuje dana peryfraza, ale jej znaczenie jest znane zdecydowanej większości użytkowników języka docelowego. Przykładowo, w polszczyźnie funkcjonuje peryfraza *głupi malarz*, która zastępuje nazwę Adolf Hitler. Z kolei w języku chorwackim nie wykształciła się ona mimo faktu, że jej nosiciel to postać znana użytkownikom języka. Podobnie jest

²⁰ Funkcjonuje również peryfraza *Horacy chrześcijański* (SP, 199).

w przypadku następujących związków: *bicz książąt* – Pietro Aretino (SP, 26), *mag z Witebska/mistrz z Witebska/malarz z Witebska* – Marc Chagall (SP, 121), *wielki językoznawca/genialny językoznawca* – Józef Stalin (SP, 127), *salzburski mistrz* – Wolfgang Amadeusz Mozart (SP, 221–222).

Interesujące zjawisko zachodzi w przypadku relacji między polską peryfrazą *pustelnica z Amherst*, która zastępuje imię i nazwisko amerykańskiej poetki Emily Dickinson (SP, 215), a jej chorwackim odpowiednikiem *pustinjakinja* ‘pustelnica’. Z formalnego punktu widzenia mamy do czynienia z ekwiwalencją zerową: wielowyzrazowa jednostka ma odpowiednik w postaci jednego słowa. Z kolei w ujęciu kognitywnym między tymi dwoma określeniami istnieje wysoki stopień korespondencji: odwołują się one do tej samej konotacji, różnica polega jedynie na braku określenia toponimicznego wskazującego na pochodzenie nazywanej osoby²¹.

4. Wnioski

Analiza polskich peryfaz mających poświadczenie leksykograficzne pod kątem ich ekwiwalencji w języku chorwackim wykazała, że w badanym materiale dominują odpowiedniki zerowe, których wystąpiło aż 91. Drugą grupę pod względem ilościowym stanowią ekwiwalenty absolutne – ich liczba wynosi 61, a więc jest o około jedną trzecią mniejsza od zerowych. Dwa pozostałe typy odpowiedników, tj. częściowe i paralelne, są znacznie mniej licznie reprezentowane: w obu grupach występuje odpowiednio po 5 i 8 jednostek (diagram 1).

Rozkład dystrybucji uwarunkowany jest w dużym stopniu czynnikami kulturowymi: z jednej strony wiele antroponimów o zasięgu narodowym przechodzi proces nominacji wtórnej, w wyniku której powstają

²¹ W badaniach frazeologicznych ten problem jest sygnalizowany przy różnych okazjach, nie dotyczy wyłącznie peryfaz. Liczne polskie wyrażenia porównawcze mają w języku niemieckim odpowiedniki jednowyrazowe w postaci compositów, co jest uwarunkowane specyfiką językową, na przykład: pol. *zmęczony jak pies*, niem. *hundemüde* (dosł. psiozmęczony). Kongruencja obrazowania wpływa znacznie na ekwiwalencję międzyjęzykową i chociaż w ujęciu tradycyjnym wielu badaczy opowiadało się za nadrzędnością kryteriów formalnych, współcześnie obserwuje się zmianę podejścia do tej kwestii (cf. Dobrovol'skij, Piirainen, 2005; Szerszunowicz, 2008; 2010).

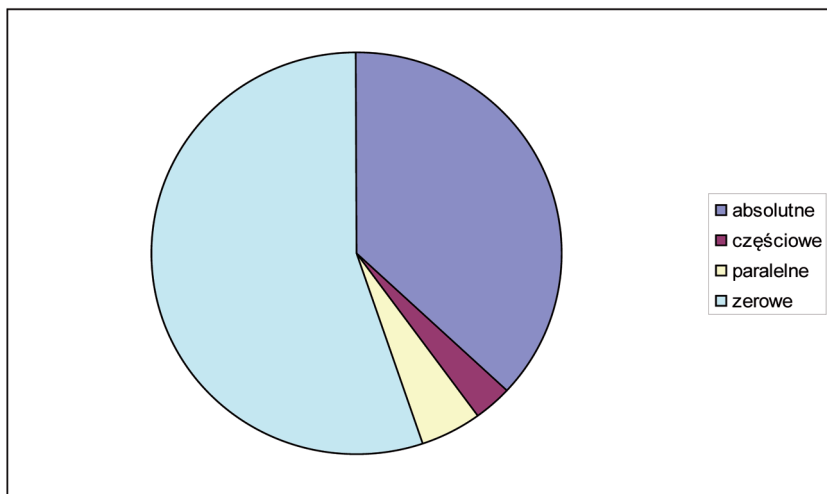

Diagram 1. Dystrybucja chorwackich ekwiwalentów polskich peryfraz zastępujących antroponimy

równolegle funkcjonujące nazwy o określonym zabarwieniu stylistycznym, z drugiej licznie reprezentowane są peryfrastyczne nazwy o zasięgu ponadnarodowym.

Stosunkowo niedużą liczbę ekwiwalentów częściowych można tłumaczyć podobieństwami między porównywanymi językami – oba należą do języków słowiańskich, więc dużo jest podobieństw strukturalnych. Fakt, że język chorwacki należy do języków południowosłowiańskich, a polski to zachodniosłowiański, tłumaczy drobne rozbieżności gramatyczne. Z kolei nieliczne ekwiwalenty paralelne wskazują na małe różnice we wtórnym nominowaniu postaci za pomocą peryfraz.

Podsumowując, należy podkreślić, że peryfrazy są nazwami, które należą do interesujących zjawisk w perspektywie językowo-kulturowej. Przeprowadzona analiza pokazała, jaka jest dystrybucja ekwiwalentów polskich peryfraz w języku chorwackim. Na szczegółową analizę zasługuje wiele aspektów wykraczających poza ramy niniejszego artykułu, na przykład zabarwienie stylistyczne peryfraz w ujęciu porównawczym czy powstanie nowych peryfraz w obu porównywanych językach i ich ekwiwalencja. Zagadnienia te będą podejmowane w kolejnych pracach

poświęconych peryfazom w języku polskim i chorwackim, które pozwolą na przeprowadzenie wieloaspektowej analizy wyrażen omownych występujących w badanych językach.

Literatura

- Anusiewicz, J. (1978). *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bagić, K. (2010). *Imena koja (se) pamte*. „Vijenac” nr 423, s. 7.
- Bańko, M. (2002). *Peryfrazy w naszym życiu*. „Poradnik Językowy” nr 9, s. 3–23.
- Białoskórska, M. (2002). *Mickiewiczowskie peryfrazy*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Burska, K. (2017). *Analityzmy leksykalne i ich syntetyczne odpowiedniki w prasie*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chlebda, W. (2003). *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Łask: LEKSEM.
- Cockiewicz, W. (2000). *Konstrukcje analityczne w języku polskiej telewizji w latach siedemdziesiątych i dziś*. W: *Język w mediach masowych*. Red. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska. Warszawa: Upowszechnianie Nauki – Oświata „UN-O”, s. 143–153.
- Czyżewska, M. (2006). *O symbolice barw: peryfrazy z kolorami w języku niemieckim i polskim*. „Acta Philologica” nr 32, s. 33–44.
- Dobrovol’skij, D. (2011). *Cross-linguistic equivalence of idioms: does it really exist?* W: *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Red. A. Pamies, D. Dobrovol’skij. Baltmannsweiler: Schneider Verlag, s. 7–24.
- Dobrovol’skij, D., Piirainen, E. (2005). *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspective*. Amsterdam: Elsevier.
- Fiedler, S. (2007). *English Phraseology*. Tübingen: Narr Verlag.
- Głowiński, M. (1972). *Peryfrazy współczesne*. „Teksty” nr 3, s. 48–58.
- Grgić, A., Nikolić, D. (2011). *Antonomazije – figura kulturnoga pamćenja*. „Fluminensia” nr 23 (2), s. 129–142.
- Kniaginina, M. (1963). *Struktury opisowe – znamienna cecha stylu dziennikarskiego*. „Język Polski” z. 2, s. 148–157.
- Lachur, C. (2004). *Zarys językoznawstwa ogólnego*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Loewe, I. (2000). *Konstrukcje analityczne w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Loewe, I. (2010). *Konstrukcje analityczne w polskiej telewizji u progu drugiej dekady XXI wieku*. „Stylistyka” t. 19, s. 177–188.
- Machnicka, V. (2011). *Peryfrazy Bolesława Prusa*. Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego.

- Rychter, J. (2016). *Peryfrazy nazw religijnych w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*. „Studia Językoznawcze” nr 15, s. 81–102.
- Straś, E. (2001). *Peryfrazy w środkach masowego przekazu (na materiale prasy polskiej i rosyjskiej)*. W: *Konfrontacje języków słowiańskich na poziomie leksyki, słowotwórstwa i składni*. Red. P. Czerwiński. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 102–110.
- Szczek, J. (2010). *Auf der Suche nach der phraseologischen Motiviertheit im Deutschen (am lexicographischen Material)*. Dresden-Wrocław: Atut – Neisse Verlag.
- Szerszunowicz, J. (2008). *Jednowyrazowe ekwiwalenty obcojęzycznych związków frazeologicznych (na materiale wybranych języków europejskich)*. „Białostockie Archiwum Językowe” nr 8, s. 175–192.
- Szerszunowicz, J. (2009). *Quasi-ekwiwalenty związków frazeologicznych w teorii, frazeografii i translatoryce*. „Białostockie Archiwum Językowe” nr 9, s. 323–346.
- Szerszunowicz, J. (2010). *Kongruencja obrazowania związków frazeologicznych a ich międzyjęzykowa ekwiwalencja*. „Prace Językoznawcze” t. 12, s. 207–223.
- Szerszunowicz, J. (2012). *Connotations and Schemata in Phraseology (on the example of the Polish unit druga Japonia)*. W: *Aspects of English Studies in the 21 Century. Linguistic and Cultural*. Red. A. Inoue, T. Kanzaki. Tokyo: Kaitakusha, s. 398–427.
- Szerszunowicz, J. (2016a). *Conventional Periphrastic Expressions Substituting Proper Names in Bilingual Lexicographic Description*. „Linguistische Treffen in Wrocław” t. 12, s. 253–262.
- Szerszunowicz, J. (2016b). *Lakunarne jednostki wielowyrzawowe w perspektywie międzyjęzykowej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Słowniki, leksykony i korpusy

- CODLT – Baldick, C. (1990). *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford: Oxford University Press.
- hrWaC – Hrvatski web korpus [Chorwacki korpus internetowy]. <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac>. 10.11.2018.
- OCEL – McArthur, T. (Red.). (1996). *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford: Oxford University Press.
- RSF – Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- SP – Bańko, M. (2002). *Słownik peryfraz, czyli wyrażen omownych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- STL – Głowiński, M., Kostkiewiczowa, T., Okopień-Sławińska, A., Sławiński, J. (1989). *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum.